

प्रकरण दुसरे
सामाजिक जीवन

● प्रास्ताविक

१. रूढी-परंपरा

१.१. 'भैनाळ'मधील रूढी-परंपरा

१.२. 'बस्तान'मधील रूढी-परंपरा

२. श्रद्धा-अंधश्रद्धा

२.१. 'भैनाळ'मधील श्रद्धा-अंधश्रद्धा

२.२. 'बस्तान'मधील श्रद्धा-अंधश्रद्धा

३. शेतीवाडी

३.१. 'भैनाळ'मधील शेतीवाडी

३.२. 'बस्तान'मधील शेतीवाडी

४. सामाजिक समस्या

४.१. 'भैनाळ'मधील सामाजिक समस्या

४.२. 'बस्तान'मधील सामाजिक समस्या

● समारोप

● संदर्भ

सामाजिक जीवन

• प्रास्ताविक

‘विविध व्यक्तींच्या आंतरक्रियेमुळे निर्माण झालेला सुसंघटित समूह म्हणजे समाज होय.’ अशी सर्वसाधारणपणे समाजाची व्याख्या केली जाते. प्रत्येक समाजात सहकार्य त्याचबरोबर संघर्ष अशा परस्परविरोधी क्रिया एकाचवेळी घडत असतात. परंतु त्यावर समाजाचे नियंत्रण असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवले जाते. समाज हा अनेक व्यक्तींच्या आंतरक्रियेमुळे सुसंघटित होत असला तरी समाजातील व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये निरनिराळे भेद असतात. वैयक्तिक भेदांमुळे त्याचे वर्तनही भिन्न-भिन्न स्वरूपाचे घडत असते. ही भिन्नता अनुवांशिकतेमुळे येते; सामाजिक पर्यावरणात विकसित झालेले गुण वरून कितीही सारखे दिसत असले तरी त्याच्यात भिन्नता असतेच. तरीही समाजातील जो एक संघटितपणा असतो म्हणून समाज बनतो. त्याच्यात एक प्रकारची आंतरक्रिया घडत असते. ही आंतरक्रिया समाज बनायला कारणीभूत ठरते.

एकमेकाशी सहकार्याची भावना ही समाजनिर्मिती पाठीमागचे महत्त्वाचे कार्य आहे. समाज निर्माण होतो, तो व्यक्तीच्या मानसिक गरजा भागविण्यासाठी. या व्यक्तींच्या विशिष्ट भाव-भावना आणि त्यांचे वर्तन त्यांना एकत्रित आणण्यात सहाय्यभूत ठरतात. हा समाज सामुहिकरित्या संघटित असताना यामध्ये जीवन जगण्याची रीत निर्माण होते. प्रवाहामध्ये समाजाची स्थित्यंतरे घडत असताना त्यामध्ये बदल घडत असताना सामुहिक जीवनात जीवन जगण्याच्या अनेक मुलभूत प्रेरणा जन्म घेत असतात. समाजात अनेक रूढी-परंपरा जन्म घेत असतात. श्रद्धेबरोबर अंधश्रद्धा समाजामध्ये रूजतात. सामुहिक समाजात अनेक सामाजिक समस्या जन्म घेतात. शेतीवाडीचा विकास घडत असताना शेतीसंबंधी अनेक प्रश्न निर्माण होत असतात; ह्यातून समाजाची एक जीवनपद्धती तयार होते आणि यासारख्या बाबीतून सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडते. हे घडणारे सामाजिक जीवनाचे दर्शन ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने ह्या प्रकरणात अभ्यासावयाचे आहे.

१. रूढी-परंपरा

रूढी परंपरांमध्ये समुहाने केलेल्या कृतीचा अंतर्भाव होत असतो. या रूढी ह्या त्या पाळाव्यात असा अलिखित नियम असतो. या रूढी परंपरांच्या मुळाशी विश्वास आणि लोकभय यांचा समावेश होतो. या रूढी-परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे वंश परंपरेने संक्रमित होत असतात. या रूढी-परंपरा ह्या सामाजिक जीवनाचा आत्मा असतात. काही रूढी-परंपरा एखाद्या घराण्यात वंशपरंपरेने चालत आलेल्या असतात. रूढी-परंपरांना सामाजिक जीवनात खूप महत्त्व असते. समाजजीवनाचे आकलन होण्याच्या कामात रूढी-परंपरा ह्या महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समाजात असणारे लोकसंकेत समजावून घेतल्याशिवाय त्या समाजाचे, समूहाचे आकलन होणार नाही यासाठी रूढी-परंपरांना असणारे महत्त्व विचारात घ्यावे लागते.

१.१. 'भैनाळ'मधील रूढी-परंपरा

अनेक देवादिकांच्या शपथा घेणे, आईवडिलांची शपथ घेणे, अंगारा-धुपारा उचलणे, लग्नामधील रूढी-परंपरा यामध्ये बार्शिंग बांधणे, नव्या नवरीने सासरला येणे, गावदेवाचे दर्शन घेणे या रूढी-परंपरा येतात. तर वारकऱ्याची परंपरा, मृत व्यक्तीचे दिवस घालणे, तिसऱ्या दिवशी नैवेद्य दाखविणे, त्या निवदाला साष्टांग नमस्कार घालणे, गावदेवाला निवद नारळ देणे, गावच्या पाटलाच्या घरात नव्याने आलेल्या नवरा-नवरीने पाहुणचार घेणे, वृद्ध व वडीलधाऱ्या लोकांच्या पायी नतमस्तक होणे, देवादिकांच्या यात्रा करणे, दसरा-दिवाळीचा सण करणे, नवरात्रीचा उपवास करणे, संकटसमयी देवादिकांचा धावा करणे, कर्मविकापाच्या अनेक कल्पना, देवाची पाण्याने आंघोळ घालून गुरवाने घालावयाची पूजा, शुभवार्ता सांगणाऱ्या व्यक्तीचे तोंड गोड करणे, आपल्या मुलांना धोंड्या-कोंड्या अशी ओबडधोबड नामकरण करणे, गुरवाने शिंग फुंकणे, भटाने लग्न लावणे, देवाला अनेक बाबतीत नवस करणे, देवाचा सतत धावा करणे, मुर्तीपूजा करणे, दिवाळी, दसरा साजरा करणे, भौमपौर्णिमेला भौम शेतात नेऊन पुरणे, नवस केल्यानंतर देवाला गाई सोडणे, मंगळसुत्राला सर्वस्व मानणे, पती कसाही असला तरी त्याला देव मानणे, शेतीची परंपरा, गुरे पालन करणे या व यासारख्या अनेक रूढी व परंपरा डॉ. बाबुराव गुरव यांच्या 'भैनाळ' या कादंबरीत प्रकर्षाने दिसून येतात.

१.२. 'बस्तान'मधील रूढी-परंपरा

'गावात नवीन संसार किंवा चूल मांडल्यावर अक्कातंगी या देवीला नारळ द्यावा लागतो. घरामध्ये आलेल्या व्यक्तीला चहा-पाणी, पाहुणचार करणे, लग्नातील अनेक रूढी-परंपरा. मुलीच्या घरी मुलीला पाहण्यासाठी जाणे, वयात आलेल्या मुलीला साडी नेसवून पाटावर बसवणे, तिला तिचे नाव विचारणे, तिची ओटी खणानारळाने भरणे, देणघेण करणे,

देवाला फुले वाहणे, नारळ फोडणे. शांतावैनी अक्कातंगी या देवीला मूल होण्यासाठी तर शंकर मांगुरे मुलगा होण्यासाठी नवस करतात. गंगाई अक्कातंगीला, पिराला साकडे घालते. तालमीतील कुस्त्यांची परंपरा, लग्नात चुडा भरणे, ऊरसाला-जत्रेला दारू पिणे, जेवताना ताटाभोवती पाणी फिरवणे, शेजाऱ्यांना भोजनासाठी घरी बोलावणे, पतीला सर्वस्व मानणे, सुवासिनी स्त्रियांना हळद-कुंकू लावणे, मंगळसुत्राला सौभाग्याचे लेणे मानणे, लवकर उठून आंघोळ करून देवपूजा करणे, त्याच्यापुढे अगरबत्ती लावणे, शेती करणे, वारकरी परंपरा या व अशा काही रूढी-परंपरा मोहन पाटील यांच्या 'बस्तान' या कादंबरीतून दिसून येतात.

या दोन्ही कादंबरीतील रूढी-परंपरामधून तेथील ग्रामीण जीवनाचे अनेक पदर आपणासमोर येतात. यामधून त्यांची जीवन जगण्याची पद्धती त्यांच्यावर रूढी-परंपरेचा असणारा पगडा दिसून येतो. यामुळे ग्रामीण समाजजीवनाचे आकलन होण्यास मदत होते.

२. श्रद्धा-अंधश्रद्धा

सामाजिक जीवनाकडे पाहत असताना ज्यातून प्रकर्षाने सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडू शकते, त्या गोष्टीकडे जाणीवपूर्वक लक्ष द्यावे लागते. रूढी-परंपरामधून जसे सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडते, त्याचप्रमाणे समाजामध्ये असणाऱ्या श्रद्धा-अंधश्रद्धातून समाजाचे दर्शन घडण्यास मदत होते. यावरून समाज कोणत्या स्थितीत आहे हे समजण्यास मदत होते. श्रद्धा ह्या धार्मिक व्यवस्थेचा भाग असतात. श्रद्धा म्हणजे निव्वळ मते किंवा फारसा विचार न करता मांडलेली विधाने नव्हेत. विश्वासामध्ये श्रद्धेचा बौद्धिक घटक समाविष्ट केला जातो. श्रद्धेमध्ये व्यक्तींचा विश्वासाचा प्रश्न असतो. तर अंधश्रद्धामध्ये विश्वास असतो, पण तो आंधळेपणाने स्वीकारलेला असतो.

ग्रामीण समाज देवतावर विश्वास ठेवून जीवन जगत असतात; म्हणून त्यांच्या सामाजिक वृत्तीमध्ये देवभोळेपणा, अंधश्रद्धाळूपणा मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. याच्या पाठीमागे मानसशास्त्रीय कारण दिसते ते म्हणजे 'भय' हे होय. ग्रामीण समाज जीवनामध्ये श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांना अनन्य साधारण महत्त्व असते. याचे कारण आदीम समाज निर्मितीपासून अनेक घटनांचा अर्थ त्याने श्रद्धाळूपणे लावला आहे. ग्रामीण समाज श्रद्धाळू आहे हे पुढील काही गोष्टींवरून स्पष्टच होते. उदा : झाडे, दगड, पशू, पक्षी, प्राणी यांची तो मनोभावे पूजा करतो. इत्यादींवरून तो श्रद्धाळू असल्याचे स्पष्ट दिसते. त्याचप्रमाणे आपल्या काही मागण्यांसाठी तो देवाला नवस करताना दिसतो.

आज आपण विज्ञान युगात जरी वावरत असलो तरी आपल्या समाजजीवनामध्ये श्रद्धा-अंधश्रद्धा अजून टिकून आहेत. धर्म आणि ईश्वराच्या अस्तित्वाच्या नावाखाली पूजा-अर्चा,

नवस-सायास, व्यक्तींचे दैवतीकरण लोकसंकेताचे उदात्तीकरण यातून श्रद्धा-अंधश्रद्धेला पुष्टी मिळते. अंधश्रद्धेबद्दल डॉ. आनंद यादव लिहितात “धर्म संस्थापकांना त्या त्या काळी परमेश्वराचा अवतार मानल्याने त्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मात, धर्मसूत्रात बदल करण्याचा अधिकार नंतरच्या काळात कुणालाही नव्हता. त्यामुळे ते धर्म कालौघात कालबाह्य, जुनाट, केवळ अंधश्रद्धा म्हणून वंदनीय किंवा आदरणीय झाले.”^१

यावरून असे दिसते की, ग्रामीण समाजमनावर अधिकअंशाने धर्म-धर्मातील आज्ञांचा प्रचंड प्रभाव असतो. या अज्ञानाचा मानवीय जीवनावर प्रभाव पडत असतो. यातून तो श्रद्धाशील बनतो आणि यातूनच अंधश्रद्धेलासुद्धा बळी पडतो. अशाच श्रद्धा-अंधश्रद्धा याविषयी ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या अनुक्रमे डॉ. बाबुराव गुरव आणि मोहन पाटील यांच्या कादंबरीत आलेली प्रतिके पुढीलप्रमाणे आहेत.

२.१. ‘भैनाळ’मधील श्रद्धा-अंधश्रद्धा

न्हाव्यांची बामणी या गावात लिंबाचे एक मोठे झाड आहे. त्या झाडाखाली असलेल्या नागोबाच्या प्रतिकृतीवर अनेक गावकऱ्यांची श्रद्धा आहे. तर यल्लमा, खंडोबा या देवांची, आईची, गळ्याची शपथ घेणे, अंगारा उचलणे, मारूतीला निवद-नारळ देणे, धोंडीरामचे डोळे आल्यानंतर ग्रामदैवत मारूतीला त्याची आजी नवस करताना म्हणते, “देवा परमीसरा माझ्या पोराचं डोळं बरं हुदयाती तुला रूप्याचं डोळं करून घालीन!”^२ असं नवस बोलते. ते नवस फेडण्यासाठी रूप्याचे डोळे गावामारूतीला अर्पण केले जातात. त्याचप्रमाणे धोंडीरामची आजी वारल्यानंतर तिला निवद दाखवून कावळा त्या निवदाला शिवेपर्यंत वाट पाहिली जाते. धोंडीरामच्या आई-वडिलांच्या निधनानंतर त्यांचे दिवस घातले जातात. त्यांचा आत्मा पंचमहाभूतामध्ये विलिन झाला म्हणून गुरवाकडून शिंग फुंकले जाते. धोंडीरामच्या आई-वडिलांची मुले जगत नाहीत, म्हणून देवाला नवस करून झालेल्या धोंडीराम आणि कोंडीबा यांची ओबडधोबड नावे ठेवली जातात. वादळी पावसाबरोबरच लखलखणाऱ्या विजा आपल्या घरावर पडू नये म्हणून लोखंडी ‘पहार’ भैना अंगणात फेकते. गळ्यातील ‘मंगळसूत्र’ तुटले म्हणजे कोणतीतरी अनर्थ घटना घडणार याची तिला कुणकुण लागते. तर संकटामध्ये देवाचा धावा करणारे गावकरी तर परागंदा झालेला नवरा परत येण्यासाठी ‘भैना’ला भागवतबुवा देवाचं नाव घेण्यासाठी सांगतात आणि देवादिकाची पुराणातील घटनांचे दाखले देताना म्हणतात, “येतील म्हणजे? येणारच! स्वर्गात असले तरी स्वर्गाची दारं फोडून येणार! अहो भैनाबाई आपल्या पुराणात हे घडलंय!”^३ अशा पुराणातल्या कथा सांगताना दिसतात. त्याचप्रमाणे उपवास करण्याचा सल्लाही देतात. तर पूर्वजन्माच्या पुण्याईवरसुद्धा येथील सर्वसामान्य लोकांचा विश्वास दिसतो. याविषयी नामदेवबाबा म्हणतात, “नशिबवान हायंस बाबा पूर्व जन्माची पुण्याई लागती असं मालक

मिळायला”^४ अशा पुनर्जन्माच्या भाकड कथेवर विश्वास दिसतो. या व अशाप्रकारच्या अनेक श्रद्धा-अंधश्रद्धा समाजात आहेत, त्या ‘भैनाळ’ या डॉ. बाबुराव गुरव यांच्या कादंबरीत आढळून येतात. त्यांचा प्रभाव समाजमनावर आहे. ह्या श्रद्धा-अंधश्रद्धा जीवन जगत असताना त्यांना क्षणोक्षणी बळ देतात पण काही स्वार्थी व्यक्ती यांचा फायदा उठवताना दिसतात. यातून ग्रामीण समाजजीवनाचे दर्शन घडते.

२.२. ‘बस्तान’मधील श्रद्धा-अंधश्रद्धा

‘बस्तान’ या मोहन पाटील यांच्या कादंबरीमध्ये अनेक श्रद्धा-अंधश्रद्धांची प्रतिके ग्रामीण समाज-जीवनाचे दर्शन घडवतात. मूल होण्यासाठी ‘शांता वैनी’ अनेक वर्षे अक्कातंगीला खेते घातले, नवस केले तरीसुद्धा तिच्या पोटाला मूल झाले नाही. तर शंकर मांगुरे याला मुलगी असताना वंश चालवण्यासाठी ‘मुलगा’ हवा या हव्यासापोटी अक्कातंगीला नवस करतो. तर ‘करंजी’तले अनेक दलाल लोक आपला व्यवहार पूर्ण झाल्यानंतर तिच्या पुढ्यात पेढ्यांचा पुडा ठेवतात आणि रान खरेदीचा व्यवहार झाल्यावर पहिला नारळ अक्कातंगीला दिला जातो. ही त्यांची श्रद्धा आहे. पण एकाची श्रद्धा ही दुसऱ्याची अंधश्रद्धा असते. म्हणूनच बापूसारख्या सरळमार्गी लोकांना ही चोरांची श्रद्धा वाटते. याविषयी लेखक लिहितो, “नानूमास्तरांना अक्कातंगीचं देवस्थान थोतांड वाटायचं. पण त्यांची बायको शांतावैनी मूल व्हावं म्हणून दहा-बारा वर्षे अक्कातंगीला खेते घालत होती. शेवटी शांतावैनीला मूल झालंच नाही. अक्कातंगीनं तिची कूस भरली नाही. तरीही शांतावैनीची त्या देवस्थानावरची मर्जी पातळ झाली नाही. कोंडीतात्या या देवस्थानाबद्दल चांगलही बोलायचा नाही न् वाईटही. बापूला मात्र माळाच्या टाळूच्या या दोन दगडांविषयी तिटकारा यायचा. माळाला दगडांची दिवसाढवळ्या चोरी करणाऱ्या भामट्यांची ही देवी आहे, असं त्याला वाटत होतं. पापावर दगडाचं पांघरूण घालून शंकरमामा, करंजीचे दलाल, कॉन्ट्रॅक्टर सगळी उजळ माथ्यानं फिरतात. त्याची पाठराखणी अक्कातंगी करते. सगळं झूठ पण बापूच्या शब्दाला किंमत काय?”^५ अशी श्रद्धा ही अंधश्रद्धा ठरते. स्वार्थी व्यक्तीच जास्त देव देव करत असतात. हे समाजाला कळत असतं, पण वळत मात्र नसतं, हे यावरून दिसून येते.

नवीन चूल मांडल्यावर पहिल्यांदा अक्कातंगीला नारळ द्यावा अशी श्रद्धा गावकऱ्यांची आहे. ‘बापू-राधीचा नवीन संसार थाटल्यावर राधाला शांतावैनी अक्कातंगीला नारळ देण्यास सांगतात. अशी श्रद्धा एकाकडून दुसऱ्याकडे पसरत जाते, तिचे वहन होते आणि त्याच गोष्टीचे अंधानुकरण होऊन ती अंधश्रद्धा बनत जाते. ‘अक्कातंगी’ या धाकटे कोरेगाव आणि थोरले कोरेगावच्या शिवेवर असणाऱ्या दोन दगडांच्यावर दोन्ही गावातील लोकांची अपार श्रद्धा आहे.

यांना देव समजून नवस करतात. नारळ, निवद देतात. तिला गंगाई साकडे घालते. चंघा, गज्यासारखी वाया गेलेली मुले पौर्णिमेदिवशी मात्र कोणत्याही प्रकारचे व्यसन करत नाहीत. ते श्रद्धाशील भावनेने पौर्णिमा पाळतात. “तोंडचा घास, घोट टाकून उठायचं नसतं.”^६ अशा श्रद्धा-अंधश्रद्धा असतात. त्याचप्रमाणे वंश न वाढलेल्या घरात राहिल्यास, त्या घरात राहणाऱ्यांचाही वंश वाढत नाही अशी समजूत गावातील काही मंडळींची असते. डगरी रामाच्या अंगावरील कोडाविषयीच्या गैरसमजामुळे काशीचे लग्न जमत नाही अशी श्रद्धा-अंधश्रद्धा आहे. एखाद्याचे वाईट करण्यासाठी जादूटोण्याचा उपयोग केला जातो. बापूच्या घरात काळी बाहुली तिच्यापुढे लिंबू चिरून त्यावर हळद कुंकू लावून कोणीतरी टाकले आहे. या पाठीमागचा हेतू म्हणजे ‘भय’ निर्माण करणे होय. अक्कातंगीची लोककथा माहिती असूनसुद्धा तिला देवाचे रूप दिले आहे. ही ग्रामीण समाजाची श्रद्धा आहे, तशीच ती काही लोकांची अंधश्रद्धाही आहे.

या कादंबरीमधील ग्रामीण समाजातील व्यक्तींच्या माध्यमातून समाज जीवनातील अनेक श्रद्धा-अंधश्रद्धेला समाजजीवनात असणारे महत्त्व आणि त्या क्षणिक मोहाला बळी पडणाऱ्या समाजाचे चित्रण मोहन पाटील यांनी आपल्या ‘बस्तान’ या कादंबरीत समाजजीवनाच्या अनुषंगाने घडविले आहे. यातून व्यक्तींच्या अनेक प्रवृत्ती दिसून येतात.

३. शेतीवाडी

१९६० च्या दशकात मराठी ग्रामीण साहित्याने एक नवी उभारी, नवा अवतार घेतला आणि मराठी साहित्यातील एक वेगळी शाखा म्हणून ओळखली जाऊ लागली. १९६० च्या दशकापूर्वीही मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडवणाऱ्या कथा, कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली आहे. पण ग्रामीण साहित्य या वेगळ्या नावाने ओळखली जावी. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात व वास्तववादी जीवन चित्रणाच्या प्रत्ययाने लिहिली जात नव्हती.

ग्रामीण साहित्याचा मुख्य गाभा हा तेथील समाज आणि ज्या समाजाची उपजीविका ज्यावर आधारित आहे, ती तेथील शेती, निसर्ग, जनावरे इ. चे वास्तववादी, प्रत्ययकारी दर्शन होय. हे प्रत्ययकारी समाजजीवन शिक्षणाने जाणीव जागृती झालेल्या ग्रामीण संवेदनशील तरुणाने, तेथील वैशिष्ट्यासह बोली भाषासह त्याचे दर्शन आपल्या कलाकृतीतून घडवले.

आधुनिक काळात शेती हे नुसते उपजीविकेचे साधन राहिले नाही तर त्याकडे व्यवसाय म्हणूनही पाहिले गेले आहे. काहींनी आधुनिकतेचा फायदा घेऊन जमिनीतील पिकामध्ये फेरफार केला, तर काहींनी तो पैसा कमवायचा नवा मार्ग स्वीकारला आणि विकासाच्या नावाखाली नवे राजकीय रंग येऊ लागले.

ग्रामीण समाजजीवनामध्ये शेतीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. ग्रामीण समाज हा 'शेती'वरतीच आधारित असतो. शेतीला अधिक मनुष्यबळ लागते. त्यामुळे त्याच्या वस्त्यादेखील शेतीसभोवतीच असतात. हे 'भैनाळ' आणि 'बस्तान'मधील समाज जीवनावरून दिसून येते.

३.१. 'भैनाळ'मधील शेतीवाडी

'भैनाळ' या कादंबरीतून येणारा समाज हा शेतीवरती अवलंबून आहे. 'न्हाव्याची बामणी' या खेड्यातील जमीन ही नैसर्गिकरितीने अडवलेल्या पाण्यावरती ओलिताखाली आलेली 'शेती' आहे. त्यामुळे काही प्रमाणात या खेड्यातील शेतकरी विकसनशील आहे. कारखान्यामुळे ऊसाची लागवड होते, त्या लागवडीत आंतरपीक म्हणून भरघोस उत्पन्न देणाऱ्या हळदीचे उत्पन्न घेतले जाते. त्याचबरोबर रताळी, गाजर, हायब्रीड यांचे उत्पन्नसुद्धा भरघोस होते. इतके उत्पन्न येते की, गाजर जनावरांना घातली जातात. तर 'रताळी' दातलून टाकली जातात. हायब्रीड तर इतके की रान पाखरांना खाऊन कंटाळा यावा. मका इतका की, त्याची राखणदारी खुशाल कोल्हा-कुत्र्यांच्या हवाली करावी; इतके भरघोस उत्पन्न येते. हे उत्पन्न फुकटच्या पाण्यावर येते. या गावावर व शेतीवर उपकार केला आहे तो रडव्या भवानीच्या डोंगर फाट्यानं नी जांभळवडाने.

ज्याच्याकडे 'शेतीवाडी' कमी आहे असे शेतकरी शेती वाट्याने करतात. अशीच शेती धोंडीरामचे वडील धोंडीरामच्या बालपणी करत असत. या गावातील पाटील मंडळींनी 'द्राक्षाच्या बागा' आणि 'पानमळे'सुद्धा केलेत. याविषयी धोंडीराम म्हणतो, "गावात पाटलांनी नवं पानमळं घातल्यालं दराक्षाच्या बागा बी वाढल्याल्या"^७ तेथील शेती ही सुपीक आहे हे अनेक पिकाच्या उत्पादन क्षमतेच्या यादीवरून दिसते. या सुपीक जमिनीमुळेच येथील लोकांमध्ये काही ठिकाणी संघर्ष घडतो याचे चित्रण येते. याविषयी लेखक लिहितो, "गुर्मी, खाकरा-खाकरी, कुन्हाडीला धार लावणं, वांज बार काढणं सुरू व्हायचं. धगधगतं वातावरण असंच जत्रपर्यंत तापत जायचं आणि मग जत्रच्या गर्दीत भांडणं, मारामान्यांचा आगडोंब उसळायचा. एक दोन माणसं व्हल्यगत पडायीच. एक दोन फरारी हुयाची. एक दोन येरवडा जवळ करायची, कुणाला हजेरी लागायची आणि हातच फुडच्या वर्षीचा नंबर ठरायचा वर्ष वाया मात्र जायचं न्हाय."^८ यावरून सुपीक शेतीमुळे फावला वेळ, संघर्ष, दारूच्या व्यसनामध्ये घालवायचा हा नित्यक्रम होता.

शेतीमुळे खडकू मारवाडीसारख्या खडूस मारवाड्याचे कर्ज घेऊन शेती करणारे धोंडीरामच्या वडीलांसारखे अनेक कष्टकरी शेतकरी शेतीशी एकनिष्ठ असणारे (शेतकरी) आहेत. काही शेतकऱ्यांना शेतीचे क्षेत्र कमी आहे. गावाच्या रचनेविषयी लेखक लिहितो, "चार माळ्याची, दोन मांगांची, सा म्हारांची सपरं, थाक गुजराचं दुकान; कुलकर्ण्याचा सोपा; आणि समस्त

न्हावी समाजाचे कडेकोट चौसोपी वाडं ही या गावची एकंदर आखणी.” यावरून गावचे चित्र स्पष्ट होते. गावातील मोठमोठ्या शेतकऱ्यांची घरे आणि शेतकऱ्यांवर आधारित असणाऱ्या कारू-नारूची घरे यामध्ये फरक जाणवतो.

शेतीमुळे काही अंशी समाजाचा विकास होत असला तरी त्याहीपेक्षा अधिक शेतकरी कर्जाच्या बोजामुळे सावकाराकडून लुबाडले जातात. यापैकी एक धोंडीरामचे कुटुंब आहे. अवघ्या तीनशे रूपयांचे कर्ज धोंडीरामचा बाप बैले घेण्यासाठी घेतो आणि सातशे रूपये फेडूनसुद्धा आणखी शंभर बाकीच. बाप कर्जात मरतो आणि घरातील सर्व वस्तू बरोबरच बैल घेऊनही जातो आणि जाता जाता जप्तीची धमकी देऊनही खडकु मारवाडी निघून जातो. याप्रमाणे अनेक शेतकरी वर्ग हा कर्जात आहे. याचे चित्रण डॉ. बाबुराव गुरव यांच्या ‘भैनाळ’मध्ये घडते. शेती व शेतीवर आधारित समाज याचे चित्रण या कादंबरीत घडते.

३.२. ‘बस्तान’मधील शेतीवाडी

‘शेतीला काळी आई’ मानून जगणारा शेतकरी आहे. तर त्याच काळ्या आईला आपल्या स्वार्थासाठी विकणारे भूपालसारखे अनेक शेतकरी व शेतकऱ्यांची मुले आहेत. अशा स्वार्थाध समाजाचे चित्रण मोहन पाटील यांनी ‘बस्तान’ या कादंबरीत घडवले आहे. या कादंबरीत चित्रित होणारे खेडे आणि तेथील बहुतांश समाज हा शेतीवर आधारित आहे. काही समाज उद्योगधंद्यावर तर काही नोकरीवर आधारित असणारा आहे. धाकट्या व थोरल्या कोरगावातील शेती ही माळरानाची शेती आहे. तर आसपासच्या गावात काही ठिकाणी मळे आहेत. माळरानाची जमीन असली तरी त्यावर मेहनतीच्या आणि कष्टाच्या जोरावर माळरान फुलवणारे बाळू, कोंडीतात्या आणि बाबू सपाटेसारखा अनेक शेतकरीवर्ग आहे.

उपजाऊ नसलेल्या शेतीला आपल्या मेहनतीच्या जोरावर उपजाऊ बनवून मातीतून सोने उगवणाऱ्याची येथे कमतरता नाही; फक्त गरज आहे ती मेहनतीची आणि परिश्रमाची. ज्या माळरानाला कुसळं पिकत, त्या माळरानावर बाबू सटालेसारखा शेतकरी विविध भाजीपाल्याचे उत्पन्न घेतो तर बाळूसारखा शेतकरी ऊस, सोयाबीन, भात यासारखी पिके घेतो.

यासारखे बहादूर शेतकरी बोरिंग मारून काहीतरी उत्पन्न घेतात. स्वतःच्या घामाने कुसळंही न पिकणाऱ्या माळावर स्वप्ने उगवतात. तर बाळूसारखा सुशिक्षित तरूण पाऊस आणि पाणी यांचा मेळ घालून भरघोस उत्पन्न घेतो. त्याला शेतीकामात मदत त्याचा भाऊ आनंदा हा करतो. “बापू औदा सारंच साधलंय. ही एकरभर लागण; खाली वगळाटीला सोयाबीन केलाय. वर मुरमाडात जरा मूग केलाय. ह्या ऊसाच्यापलीकडं एक पाऊण एकर भात

केलाय. तिकडं थोडी ज्वारी हाय. पाण्याच्या मापानं थोडं थोडं केलंय...''^{१०} अशी दूरदृष्टी ठेवून अनेक नगदी पिके घेणारे शेतकरी आहेत. पाणी व आपल्या शेतीचा पोत आणि कसदारपणा लक्षात घेऊन शेती करतात आणि त्यामध्ये यशस्वी होतात.

बापू हा सुशिक्षित तरूण शहरातील आपली नोकरी सोडून शेतीसाठीच गावात येऊन राहिला आहे. यावरून त्याच्या ठिकाणचे शेतीवरील प्रेम व श्रद्धा दिसून येते. आपण आपली शेती विकू नये यासाठी आनेक्रांवा समजावताना दिसतो. आपण शेतकरी, शेती आपली आई आहे. शेती विकणे म्हणजे आईला विकण्यासारखे आहे. शेती विकू नका. आपली परंपरा मोडू नका असे समजावताना दिसतो. शेतीवर आपला हक्क नाही, ती वडिलोपार्जित संपत्ती आहे, आपण योगायोगाने तिचे मालक झालो. ती विकू नका म्हणून सांगतो पण भूपाल व त्यांचा भाऊ चंदा आणि आई गंगाई आपल्या हिस्स्याची जमीन विकतात. हे तो टाळू शकत नाही. सर्वसामान्य शेतकरी म्हणून कोंडीतात्या येतो. आपल्या नोकरीसाठी शेती विकणारे भूपालसारखे तरूण आहेत. तर आपला पारंपरिक व्यवसाय सोडून शेती विकून शेती विकण्यास तयार करणारेही समाजात असतात. हे बाबालाल पिंजाऱ्यासारख्या व्यक्तीवरून दिसून येते. शंकर मांगुरे तर आपली शेती नसताना नवीन विकत घेतो. शेती करतो आणि इतरांच्या शेतीचे व्यवहार करण्यात आघाडीवर असतो. याविषयी बाळू म्हणतो, “बाबल्यानं ससा उठवायचा नि तुज्या मामानं मारायचा!”^{११} गरीब शेतकऱ्याची शेती घशात घालणारी एक सोनेरी टोळीच ग्रामीण भागात निर्माण होते आहे हे या ठिकाणी दिसून येते.

निसर्गावर अवलंबून असणारे जीवन व वाढता कर्जबाजारीपणा यामुळे जवळजवळ सर्वच शेतकरी वर्ग शेती करून मेटाकुटीला आला आहे. बाजारपेठेमध्ये दलालाच्या सुळसुळाटामुळे मालाला योग्य भाव मिळू शकत नाही. भाव मिळाला तरी तो किफायतशीर ठरत नाही. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांची तरूण मुले शेती करू इच्छित नाहीत. उदा. चंदा, गंज्या, भूपाल, रमेश इत्यादी तरूणांना नोकरी अथवा व्यवसाय करायचा आहे. कमी मेहनत करून त्यांना जादा पैसा कमवायचा आहे. काहींना स्वप्ने विकत घ्यायची आहेत. शेतीवरती जितकी माणसे अवलंबून आहेत, तितकी माणसे पोसण्याची तिची क्षमता नाही. त्यामुळे रोजगाराच्या शोधात शेतकऱ्यांच्या मुलांचे लोंढे शहराकडे वळत आहेत. पावसावर अवलंबून असणाऱ्या पिकाविषयी लेखक लिहितो, “चार दिवस पावसानं दडी मारली. तसं माळाच्या सरमाड्या पिकांचे हातपाय ओट्यात आले. हलक्या पिकांचा जीव चुरमुऱ्यागत झाला. चारच दिवसांमागे मोठा पाऊस झाला होता. त्यानं मूग, हायब्रीड, तूर ही पिकं दणकून सुराला लागल्यागत दिसू लागली.. प्रत्येकाला वाटू लागलं, आवंदा माळ पिकणार. पण पावसानं टांग दिली नि हिरवी

पिकं उनानं शेळपाटून लागलीच कुत्र्यागत धापू लागली. माळाच्या पिकांचा जीवच हलका. घटकात हिरवं तर घटकंत करपून कोळसा.”^{१२} अशी शेतीची अवस्था झाली आहे. काळ्या जमिनीचे क्षेत्र कमी आहे. शेतकऱ्यांचे शेती क्षेत्र माफक आहे. त्यात पुन्हा वाटे, यामुळे एकदम पैसे मिळवण्याकडे शेतकऱ्याचा कल आहे आणि एकदम कोणतेच पिक भरमसाठ पैसे मिळवून देत नाही. यामुळे शेती विकण्याचे प्रमाण वाढतच आहे. याविषयी लेखक लिहितो, “तोंडाला पैशाचं पाणी सुटलं. एकशेएक चवढ्या भावाने जमीन खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सुरू झाले. त्याला गरीबआरीब रानवाला तरी काय करणार? दोन-अडीच एकराचा माळवाला खातेदार कनवटीला लाख-दीड लाख रूपयाची गाठ मारतोय म्हटल्यावर प्रत्येकालाच आशा सुटली. वर्षानुवर्षे राबलं तरी माळाला कुरडूंच उगवतंय. कुसळंसुद्धा पिकत नाहीत. त्याच जमिनीला सोन्याचा भाव मिळतोय. मातीचं सोनं झालं, माळाचं सोनं झालं. म्हणून मग प्रत्येकजण रान विकायला धडपडाय लागला.”^{१३} अशाही समाजाचे चित्रण दिसते.

काळ बदलत गेला. नगरे-महानगरे बनू लागली. या वाढणाऱ्या महानगरासाठी, त्याच्या विकासासाठी जागा कमी पडू लागली. या कामी पडणाऱ्या जागेचा प्रश्न सोडवण्यासाठी, विविध विकासाच्या नावाखाली आसपासच्या खेडेगावातील शेतीवाडीवर आक्रमण होऊ लागले आणि चढ्या भावाने शेतजमिनीची खरेदी-विक्री होऊ लागली. या होणाऱ्या विपरीत परिणामाची जाणीव ही ‘अक्कातंगी’च्या मिथकथेवरून मोहन पाटील ‘बस्तान’मध्ये करून देतात.

अशी अनेक शेतीची रूपे, त्याचबरोबर समाजाची रूपे ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’मधून अनुक्रमे डॉ. बाबुराव गुरव व मोहन पाटील या लेखकांनी आपल्या छोटेखानी कादंबरीतून चित्रित केली आहेत. शेती आणि समाजाचा असणारा परस्पर संबंध येथे स्पष्ट केला आहे.

४. सामाजिक समस्या

‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या दोन्ही कादंबरीमध्ये डॉ. बाबुराव गुरव व मोहन पाटील यांनी अनेक समस्यांचा उल्लेख केला आहे. भारत देश पारतंत्र्यामध्ये गेला आणि सर्वार्थाने स्वयंपूर्ण असणाऱ्या ग्राम संस्कृतीवर अनेक आरिष्टे कोसळली देश पूर्णपणे गुलाम बनला. या व यानंतरच्या काळात ग्रामीण समाजाला अनेक समस्यांनी घेरले आणि त्याचे अक्राळविक्राळ रूप वाढतच गेले. एका समस्येच्या पोटी दुसरी समस्या सुप्तरूपात जन्म घेऊ लागल्या, त्यामुळे समाज पूर्णपणे ढवळून निघाला. १९२० च्या दशकात महात्मा गांधीजींच्या सांस्कृतिक वारसदारांनी खेड्यामध्ये ग्रामसुधारणा घडवण्याचा काही प्रमाणात प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यानंतर मात्र महात्मा गांधीजींचाच राजकीय वारसा सांगणाऱ्यांनी ग्रामीण समाजाची घोर निराशाच केली.

४.१. 'भैनाळ'मधील सामाजिक समस्या

'भैनाळ' या कादंबरीमधील कथानक स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये घडणाऱ्या घटना, प्रसंगांवर आधारित आहे. स्वातंत्र्याकडून ज्या अपेक्षा केल्या होत्या, त्या निष्फळ ठरल्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये सावकाराच्या दारी नाडलेला शेतकरी जायचा आणि तो त्याच्याकडून छळला जायचा. आजही ग्रामीण भागातील परिस्थिती याहून वेगळी नाही. शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये काडीमात्र फरक झाला नाही. सावकारी या एका सामाजिक समस्येचा निर्देश डॉ. बाबुराव गुरव करतात. त्याचबरोबर अंधश्रद्धेमुळे 'भैना'सारख्या लावण्यवतीचे भोळसट अशा धोंडीरामशी विवाह केला जातो. येथे अंधश्रद्धा ही एक समस्या येते.

धोंडीरामच्या आई-वडिलांना एकूण अकरा मुले झाली, त्यापैकी दोनच जगली. एक धोंडीराम आणि दुसरा कोंडीबा. तर धोंडीरामला एकूण पाच मुले झाली. यातून लोकसंख्या वाढीची समस्या पुढे येते. दारिद्र्य असूनसुद्धा जादा मुलांना जन्म घातला जातो, यातून पुढे बऱ्याच समस्या निर्माण होतात. मुले जगत नाहीत. त्याचबरोबर प्लेगसारखा रोग येतो, त्यामध्ये धोंडीरामच्या आई-वडिलांबरोबरच गावातील अनेक व्यक्ती व लहान मुले दगावतात. यातून आरोग्याची समस्या समोर येते. प्लेगच्या रोगाबद्दल लेखक लिहितो, "फुडं चार दिसात हुबी बामनी प्लेगानं धुन काढल्याली. कितीतरी बायांचं कुकू पुसल्यालं. कुणाची मांडीवरची मुलं गेल्याली. पाळनं न बाजली उलपांडल्याली बघावं तकडं मडकळा आल्याली. आईबापाच्या मरनानं माझ्यातर काळजावर सुरा फिरवलावता."^{१४} असे प्लेगाच्या साथीचे चित्रण केले आहे.

सरकारी कार्यालयातील 'लाच-लुचपतपणा' ही सामाजिक समस्या समोर येते. गंगाराम पाटील यांचा दारूचा व्यवसाय पोलिसांच्या वरदहस्ताने सुरू आहे. यातून भ्रष्ट सरकारी यंत्रणा ही समस्या येते. तर खून, मारामाऱ्या, चोरी, बलात्कार यासारखी गुन्हेगारी प्रवृत्ती राजरोस वाढत आहे ही समस्या येते. तर समस्त गावातील तरूण, गावचा पाटील व बुजुर्ग मंडळी हे व्यसनाच्या आहारी गेले आहेत. दारूचे गुत्तेच गावात अनेक आहेत. ही वाढती व्यसनाधीनता पुढे येते. स्त्रीच्या अब्रूवर घाला घालण्यासाठी गंगारामसारखी अनेक वासनेने बरबटलेल्या व्यक्ती टपूनच बसलेली असतात. लेखक याचे वर्णन करताना लिहितो, "गावातील काही बोकडं मात्र शेळीचं कातडं पांघरूण भैनाच्या मुसमुसत्या ज्वानीवर डोळा ठेवून वावरत हुती."^{१५} यातून ही समस्या व्यक्त होते. दारिद्र्य ही समस्या तर खेड्याच्या पाचवीला पुजली आहे. शेतीसाठी पैसा लागतो. त्याचबरोबर शेतीशिवाय कोणताच व्यवसाय नसल्या कारणाने तिथे दारिद्र्य जास्त आढळते. सरकारी कोणतीही योजना न पोहचल्यामुळे नाडलेला शेतकरी

सावकाराच्या दारात जाऊन उभा राहतो. या आयत्याच चालत आलेल्या संधीचा मारवाडी जास्तच फायदा उठवतो आणि दरिद्री शेतकरी जास्तच दरिद्री बनतो.

‘शिक्षणाची समस्या’ ही ग्रामीण भागात भेडसावते आहे. न्हावाची बामणी या गावात शाळा नाही, आहे तिला वर्ग नाहीत, शिक्षक नाहीत, एकाच शिक्षकाने अनेक वर्ग शिकवण्याचीही समस्या या कादंबरीतून येते. त्याचबरोबर ‘बाल विवाहासारखी’ समस्या येते. धोंडीराम-भैनाच्या दोन मुलींची लग्ने लहान वयातच होतात. याला कारणीभूत अज्ञान आणि दारिद्र्य आहे. एका समस्येच्या पोटात दुसरी समस्या सुप्तपणे वास करत असते. त्याप्रमाणे एकास एक समस्या कारणीभूत आहे. यातील अनेक समस्यांना आपली अकार्यक्षम यंत्रणा जबाबदार आहे तर काही समस्यांना स्वतः व्यक्ती दोषी असल्याचे दिसून येते.

यासारख्या अनेक समस्या डॉ. बाबुराव गुरव यांच्या ‘भैनाळ’ या कादंबरीतून व्यक्त होतात. एक सामाजिक कार्यकर्ते असल्याचा परिणाम त्यांच्या या कादंबरीवर झाला आहे. याची स्पष्ट जाणीव याठिकाणी होते.

४.२. ‘बस्तान’मधील सामाजिक समस्या

‘बस्तान’ या मोहन पाटील यांच्या कादंबरीतून अनेक सामाजिक समस्यांचा निर्देश होतो. बेकारी ही मोठी सामाजिक समस्या म्हणून शहराबरोबर आता ग्रामीण समाजालासुद्धा भेडसावणारी एक समस्या निर्माण झाली आहे. अनेक शिक्षण महर्षींच्या कृपेमुळे शिक्षण खेड्या-पाड्यात पोहचले. कर्ज घेऊन, उपाशी पोटी राहून, वेळ पडल्यास जमीन विकून काही मुले शिकली, पण शिक्षणानंतर त्यांच्या रोजगाराचा प्रश्न उपस्थित होतो आहे. हीच अवस्था बापूची आहे. बी. ए. होऊनसुद्धा तो बेकार आहे. अनेक वशिले वापरून याला शिपायाची नोकरी लागते. ही आज शिक्षणाची अवस्था झाली आहे. त्याचबरोबर बी. एड.ला प्रवेश घेण्यासाठी डोनेशन भरावे लागते. ही समस्या समाजाला भेडसावत आहे. वाढत्या शिक्षणावरील खर्चासाठी कर्ज घ्यावे लागते किंवा शेती विकावी लागते. एवढे करून शिक्षण घेतल्यावर सुद्धा नोकरीची हमी नाही. ही बापूबरोबरच अनेक तरूणांची समस्या आहे.

‘बालकामगारांची’ समस्या मोठी आहे. हॉटेलमध्ये किंवा चहाच्या टपरीवर काम करणारी लहान मुले आहेत. लहान वयातच त्यांच्यावर कामाची जबाबदारी येते. त्यामुळे त्यांचे बालपण कोमेजून जाते. याला कारण गरिबी व शिक्षणाचा अभाव हे आहे. ही समस्या चहाच्या टपरीवर काम करणारा मुलगा व हॉटेलमध्ये काम करणारा ‘एक काळं पोरगं’ यातून ही समस्या येते. ‘स्त्री शिक्षणाचा अभाव’ ही सुद्धा एक समस्या आहे. गंगाई, पारूकाकी,

शांतावैनी, काशी या स्त्रिया अशिक्षित आहेत. पुरुषप्रधान समाजाचा स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा एक संकुचित दृष्टिकोन येथे स्पष्ट होतो.

‘भ्रष्टाचार’ ही समस्या आज जोर धरते आहे. तिने सर्व क्षेत्रात पाय पसरले आहेत. सरकारी ऑफिसात तर याचा जास्त सुळसुळाट दिसून येते. ‘चव्हाण साहेबां’सारखे अनेक सरकारी खात्यातील कर्मचारी छोट्या-छोट्या कामासाठी लाच घेताना दिसतात. तर ‘ढेरसाहेब’ यासारखे तलाठीसुद्धा लाच घेतात आणि पकडले गेल्यावर शिक्षा होते, ती फक्त कामावरून कमी करण्याची ही शिक्षा होऊन कामावरून कमी झाल्यावर यातील पळवाटा माहीत झाल्यामुळे शेती, खरेदी-विक्रीच्या व्यवसायात गडगंज संपत्ती मिळवतात. या लोकांना समाजामध्ये प्रतिष्ठाही प्राप्त होते. रेशन कार्ड लवकर मिळण्यासाठी बापू चहापानासाठी चव्हाण साहेबांना पन्नास रूपये देतो. तर मंगलच्या नोकरीसाठी भूपाल शंकरमामाला पन्नास हजार रूपये देतो. पण याला लाचेचे स्वरूप न येता डोनेशन म्हटले जाते. अशा या भ्रष्टाचाराचे बदलते स्वरूप याठिकाणी येते.

‘व्यसनाधीनता’ ही एक सामाजिक समस्या समाजाला भेडसावते आहे. व्यसनामध्ये तरूण पिढी गुरफटली आहे. यामुळे समाजस्वास्थ्य बिघडत आहे. दारू, मटका, मावा, मटणाच्या पाट्या यासारखी व्यसने येथे येतात. दारूमुळे घरा-घरात संघर्ष निर्माण होतो आहे. बापू आणि चंद्यामध्ये संघर्ष निर्माण होतो, तो चंद्याच्या दारूच्या व्यसनामुळे होतो. ‘गज्या’ या दहावी नापास तरूणाला शेतीतील कामं जमत नसल्यामुळे करंजी शहरात नोकरी लागते. संगतीच्या गुणामुळे त्यालाही व्यसन लागते. यात तो वाहत जातो. रमेशसारखे अनेक तरूण सतत तोंडात मावा धरतात. तर पंचू यमगराच्या मटक्याच्या दुकानामुळे कॉलेजात शिकणारी गणितामध्ये तरबेज असणारी मुले भरकटली आहेत. चंद्या व्यसनमुळे घरादाराबरोबर साऱ्या गल्लीला महाताप होतो. या परिस्थितीविषयी बापू म्हणतो, “एकाच्या नादानं एक करतंय, ह्यो रोग पसरत चाल्लाय. या रोगाच्या पोटातच असंख्य जीवघेणे रोग आहेत. बाळ्या, आमच्या डोळ्यापुढं ही पंचक्रोशी जळून खाक झालेली बघाय मिळल अशी मला भीती वाटते...”^{१६} यासारख्या भीतीतून ही समस्या पुढे येते आणि वाढताना दिसते.

गुलाबीनगरीसारख्या वस्तीमधून ‘देहविक्रीचा व्यवसाय’ करणाऱ्या स्त्रियांकडे अनेक तरूणांची पावले वळतात. यामध्ये गज्या, चंद्यासारखी ग्रामीण भागातील मुले आहेतच. त्याचप्रमाणे आत्ताच तारूण्यात पदार्पण केलेल्या तरूणांपासून अगदी साठ वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंत समाजातील अनेक व्यक्ती याठिकाणी येतात आणि आपली कामवासना, तृष्णा, शरीराची भूक भागवतात आणि एक रोगच विकत घेतात. या व्यवसायामध्ये १६ वर्षांच्या तरूणांपासून पन्नास

वर्षाच्या बायकासुद्धा आहेत. या अस्वच्छ वस्तीमधून अनेक रोगाचा फैलाव होतो आणि एक समस्याही निर्माण होते.

‘गुन्हेगारीचे प्रमाण’ समाजात वाढत आहे. शंकर मांगुरे आणि त्याचे दोन साथीदार जळितामध्ये लोकांना मदत करण्यापेक्षा जळीत प्रकरणातील लोकांची घरे लुटण्याचा मार्ग अवलंबतात आणि आजही अशी प्रवृत्ती त्यांच्यामध्ये आहे. मेहनत न करता आर्थिक कमाई करण्याकडे त्यांचा कल आहे. आपल्या पैशाच्या जोरावर तो व्याजाने पैसे देतो. रानाच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारामध्ये दलाली करतो. आपल्या स्वार्थासाठी अनेक वाममार्ग स्वीकारतो, अमाप पैसा कमावतो. यासारख्या प्रवृत्तीमधून अनेक समस्या वाढत जातात. अशा एक नव्हे तर अनेक समस्या आपले महाभयंकर रोग घेऊन समाजाला वेठीस धरतात. हे या कादंबरीमधून दिसून येते.

अशा अनेक मानवनिर्मित सामाजिक समस्या या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये येतात. हे आपण याठिकाणी उदाहरणासहित पाहिले.

● समारोप

अशारितीने या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या समाजामध्ये असणाऱ्या रूढी-परंपरा, त्यांना समाजजीवनामध्ये असणारे स्थान, विविध श्रद्धा, अंधश्रद्धांचा समाजावर असणारा प्रभाव, शेतीवाडीविषयी असणारे प्रेम, शेतीची दुर्दशा त्याचबरोबर समाजामध्ये निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्या या सर्वांमधून ग्रामीण समाजजीवन समजण्यास मदत होते. यानंतरच्या प्रकरणामध्ये ग्रामीण समाजजीवनामध्ये कौटुंबिक जीवनाला असणारे स्थान याचा अभ्यास करायचा आहे.

● निष्कर्ष

१. ‘भैनाळ’ आणि ‘बस्तान’ या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने ग्रामीण समाजजीवनाचे आकलन करत असताना ‘सामाजिक जीवन’ या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये असे आढळून आले की, ग्रामीण समाजमनावर धर्माचा प्रचंड प्रभाव आहे. या प्रभावामुळेच मिळालेल्या पुर्वसंकेत त्यांच्यापर्यंत चालत आलेल्या रूढी-परंपरांना भक्कम स्थान प्राप्त झाले आहे आणि समाज त्या रूढी-परंपरा प्राणपणाने जपताना दिसतो. त्याचप्रमाणे त्या रूढी-परंपरांचे पालन करत असताना स्थळ-काळ परिस्थितीनुसार त्याच्या स्वरूपामध्ये बदल झाल्याचे दिसून येत असले तरी रूढी-परंपरांना त्याच्या जीवनामध्ये मोलाचे स्थान असते हे निश्चितपणे सांगता येते. समाजमध्ये संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी त्यांना या गोष्टींचा उत्तम उपयोग होतो असे आढळून आले. समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या रूढी-परंपरा समाजमनामध्ये असतात हे आढळून आले.

२. धार्मिकतेच्या प्रभावामुळेच श्रद्धा-अंधश्रद्धांना समाजामध्ये एक महत्त्वपूर्ण स्थान असते. ते शिक्षित आणि अशिक्षित दोन्हीही प्रकारच्या व्यक्तींमध्ये यांचा प्रभाव दिसून आला. समाजात असणाऱ्या अनेक ज्ञात-अज्ञात गोष्टींवर समाजाचा प्रचंड विश्वास असतो. त्यातुनच श्रद्धा-अंधश्रद्धांना बळकटी मिळत जाते असे आढळून आले.
३. ग्रामीण समाजजीवनामध्ये शेतीला अतिमहत्त्वाचे स्थान असते. हेही यामध्ये दिसून आले.
४. ग्रामीण समाजजीवनात बदलत्या परिस्थितीमुळे सुबकता आली आणि त्याचबरोबर समृद्धीपण आली पण समृद्धीमधूनच ग्रामीण समाजमन ढवळून निघाले. विविध समस्या निर्माण झाल्या. हे 'भैनाळ' आणि 'बस्तान'मध्ये प्रकर्षाने दिसून आले.
अशारितीने या प्रकरणाचा अभ्यास करत असताना हे काही निष्कर्ष हाती लागले.

संदर्भ

१. डॉ. यादव, आनंद : युगांतराची चाहूल, दैनिक सकाळ, सप्तरंग पुरवणी, १२ एप्रिल, १९९८, पृष्ठ ३
२. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५६
३. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ४०
४. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ४८
५. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ १५७
६. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ १६१
७. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५६
८. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २
९. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ २
१०. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २०२
११. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २१०.
१२. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ १९८
१३. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ १९१
१४. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ ५३
१५. डॉ. गुरव, बाबुराव : 'भैनाळ', माया प्रेस अँड पब्लिसिटी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८६, पृष्ठ १६
१६. पाटील, मोहन : 'पाचुंदा' (बस्तान), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ २१०
